

С.С.Падалка *

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТРАНЗИТУ: ТРАНСФОРМАЦІЇ ЧИ ВИЖИВАННЯ?

На основі фактів, аналітичних матеріалів, наукових аргументів, авторських висновків зроблено спробу розкрити особливості суспільно-політичних та соціально-економічних змін в українському селі впродовж 1990–2000-х рр., проаналізувати відповідність сільських життєвих умов стратегічним цілям незалежної держави.

Ключові слова: селянин, село, сільське господарство, економіка, споживання, бюджет, соціально-економічні зміни.

В умовах соціально-економічного транзиту основною політичною проблемою, що постала у процесі створення нової системи ведення аграрного виробництва, була історично успадкована безвідповідальність державної влади щодо селянства. Політичні заяви та ухвалені декларації у своїй основі мали головним чином історичні оцінки минулого, як нібито причини реального стану справ на селі. Трапилося так, що, змінюючи соціально-економічні та ідеологічні цілі розвитку суспільства, держава не подбала про вироблення адекватної стратегії відродження українського села. Як наслідок, упродовж років незалежності мали місце часті трансформації підходів до практики змін системи виробництва. Не було чітко окреслено і стратегічно-загальний вектор розвитку галузі. Локальні програми (зміни земельних відносин, створення ринків тощо) державні органи також подавали у загальних рисах, їх не розуміли суспільство й селянство. Таким чином не було забезпечено громадську підтримку пропонованих змін. Навпаки, відсутність політичних, морально-психологічних орієнтирів породжувала протистояння окремих політичних груп, небажання братися за щось нове та ризикувати. Агрополітичні зміни, що їх влада проштовхувала крок за кроком, не було окреслено у часі, частіше вони бачилися як внутрішньополітична справа. Державна влада, суспільство втягнулися в не виправдано довгий пошук власне вітчизняного шляху змін. Така повільна динаміка руху України не дозволяла нашій країні подолати відставання та адекватно реагувати на економічні виклики, вести пошук закордонних споживачів із тим, аби реалізовувати їм конкурентну продукцію. Політичні рішення не були каталізатором процесів відродження, частіше відіграючи роль фактичних регуляторів обставин, що сформувались об'єктивно.

У період президентства Л.Кравчука робилися спроби втілити у життя політичну концепцію, що випливала з радянських політичних програм і знаходила відображення в деклараціях типу «пріоритетного соціального

* Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ новітньої історії і політики
E-mail: seriogap@ukr.net

розвитку», «відродження» села. За першої президентської каденції, Л.Кучма намагався контролювати процеси, що відбувалися в аграрному секторі на тлі комерціалізації, роздержавлення і приватизації. Президент прагнув жорстко контролювати приватизацію. Завдяки численним «шпаринам» у законодавстві створювались і сприятливі умови для зловживань. У сільському господарстві відбувався «приватизаційний бум». Крім того, галузь представляла собою ласий шматок для ділків. Швидкими темпами виникали фірми сумнівної репутації, через які привласнювалося майно. Міністерство агрополітики не могло самостійно регулювати процеси «дикого капіталізму». В аграрній галузі формувався вузький прошарок власників, які намагалися повністю заволодіти найприбутковішою частиною власності. Замість того, аби забезпечувати здоровий державний протекціонізм та допомагати підприємцям і торговцям збувати продукцію, відомство взяло на себе функцію наглядача, який дозволяв або забороняв проводити ту чи іншу торгівельну операцію. Команда на чолі з В.Ющенком, що стала до державного керма державою, усвідомлювала цю винятково важливу проблему загальнонаціонального масштабу, хоча і значно запізнювалася з пошуком відповіді на те, як її розв'язувати. У серпні 2004 р. наступний, 2005-й, рік було оголошено «роком села». Однак ці пропозиції не було реалізовано. Черговий 2006-й рік оголошувався таким самим. Усі ініціативи головним чином було зведено лише до виділення з держбюджету додаткових сум на підтримку окремих програм.

В Україні на рівні політичних і державних інститутів не порушувалося питання створення внутрішньогалузевої економічної конкуренції. Сільське господарство традиційно бачилося таким, що перебуває на другорядних ролях порівняно з індустрією. Таким чином, було проігноровано досвід провідних країн світу, де ринкові відносини настільки врегульовували сектори економіки, що вони перебували в постійно-рівнозначному соціально-економічному становищі й розвивалися під дією гострої внутрішньогалузевої та міжгалузевої конкуренції. Робилися спроби копіювати зарубіжний досвід перетворень. При цьому не враховувалося, що вітчизняне аграрне виробництво «вийшло» з якісно іншої суспільно-економічної системи. Давалася взнаки й суттєва різниця у часі, за яких відбувалися ці зміни. Унаслідок неоднорідності наукової, суспільної думки та намагання відстоювати суто вітчизняний або зарубіжний досвід виникала політична нестабільність, що відволікало державні органи від проведення глибинних перетворень. Стримувала розвиток процесів відродження у сільському господарстві також і традиційна зневага у суспільстві до закону, його значення та ролі. Тривалий час зберігалася радянська практика, коли політичні рішення переважають над правовими. Слід зауважити, що наприкінці 1980-х рр. навіть за розуміння потреб у проведенні радикальних економічних змін, наявності широкої пропаганди ділової господарської ініціативи, підтримки її суспільним загалом – самими політичними рішеннями справу просунути не вдавалося. Особливо на початку 1990-х рр. мала місце правова непослідовність, українське село свідомо продовжували утримувати в ролі заручника політичної кон'юнктури. Відповідно, не було створено законодавства, яке виконувало б таку кардинальну функцію, як захист селян

і села від сваволі обставин, нечесних державних чиновників, нестабільності ринкової кон'юнктури. Напрацьований упродовж досліджуваних років вищим законодавчим органом і місцевими адміністраціями масив законів, нормативно-правових документів, які часто змінювалися й доповнювалися, закладаючи базу відродження галузі, водночас не убезпечував її від надмірного, а то і свавільного втручання чиновників, контрольних, інспекційних органів, від їх практики впливу за принципом: «дозволю – забороняю». Сільське господарство зазнало економічного занепаду. Свідченням цього було суттєве скорочення його ресурсного потенціалу. Водночас попри ці негаразди у цілому зберігалася масштабність вітчизняного виробництва. Запропоновані «згори» зміни уможливлювалися завдяки пластичній та загалом позитивній реакції селянства. Такі економічні проблеми, як неефективність фінансово-кредитної системи, погіршення матеріально-технічного забезпечення, скорочення інвестування, диспаритет цін, нерозвиненість аграрного ринку стали можливими багато у чому через переважання в діях державних органів із реального наповнення гасла «пріоритетності сільського господарства» формалізму та декларативності.

Стагнація сільського господарства перешкоджала соціальним змінам на селі. Перебування селян у традиційному життєвому середовищі ускладнилося. Духовне становлення проходило з неймовірними труднощами. У результаті консервувався розвиток індивідуальної свідомості селянина як складової суспільної. Отже без духовного зростання села й селянства неможливо було розвивати економічні інститути¹. Сільське господарство України значною мірою залежало від політичної кон'юнктури, деструктивних процесів у суспільстві, котрі відбувалися в період виборчих перегонів. У 1994–2005 рр., як правило, двічі на чотири роки українське суспільство традиційно переживало напруження та протистояння, відбувалося згортання інвестиційних програм іноземними й вітчизняними інвесторами, вивезення капіталів за межі держави, різко згасала ділова активність. Аграрна галузь таким чином потрапляла у стан очікування стабілізації, що вкрай негативно впливало на закріплення й подальший прогрес тих позитивних тенденцій, які намітилися. Від обраної моделі державного регулювання аграрного виробництва залежало дуже багато.

В Україні ліберальні та протекціоністські механізми часто змінювали один одного. Паритету в їх застосуванні знайдено не було. Про важливість цього підходу свідчив досвід США. У 1930-х рр. політика протекціонізму стала однією з причин затяжної економічної депресії. В аграрній політиці розвинутих країн давно виходили з того, що успіх будь-якої справи на 2/3 залежав від людини, задоволення її економічного й соціального інтересу, в основі якого лежить проблема власності. Українська влада нерідко намагалася розв'язувати поточні економічні, часто корпоративні задачі, при цьому не зважаючи на соціальну роль відносин власності. Відбувалося формальне перетворення колишніх колгоспів на пайові господарства, при цьому нічого не змінювалося у відносинах власності, мотивації праці, ресурсозбереженні. Влада так і не стала арбітром

¹ Сахачький М.П., Запаша Г.М. Проблемні аспекти відродження сільського господарства // Економіка АПК. – 2001. – №9. – С.34–36.

у справі формування механізму узгодження корпоративних інтересів між виробниками, переробниками, постачальниками. Як наслідок, одні (виробники) опинились у найгіршому матеріальному становищі, інші (торгівельні посередники) виграли найбільше. Спроби гармонізувати ці відносини не принесли бажаних результатів. Під час приватизації було надано умови для пільгової участі селян в отриманні у власність частки переробних підприємств. Однак на практиці саме ці сертифікати найбільш успішно скуповували посередниками, тож власниками мешканці села не стали. Часто керівники господарств ставили власні інтереси на один щабель із корпоративними, а іноді й вище. Звичними стали операції «в тіні», послаблення трудових вимог до працівників. На селі зберігався неекономічний примус до праці, або економічний у викривлених формах (крадіжок чи натуроплати). Серед причин неуспішності перетворень передусім слід визначити очевидно свідомі прорахунки організаційного характеру. Не знаходили належної апробації представлені пропозиції органів державної влади, політичних сил, громадських організацій, наукових установ. Упровадження ідей відбувалося на рівні країни, рідше – регіону. Ніякої відповідальності за наслідки реалізації програмних положень ніхто не зазнавав. Більше того, дії саме в такому напрямі заохочувалися різного роду радниками, фондами тощо. Характерною ознакою було намагання кожного причетного до вироблення ідей виділитися із загальної маси, щоб стати знаковою фігурою перетворень. Суть їхньої діяльності зводилася до того, щоб змінити існуючу систему докорінно та в найкоротший термін, а не поступово, крок за кроком, як це відбувалося у країнах Південно-Східної Європи. Відомо, що колишньому прем'єр-міністрові Великобританії М.Тетчер знадобилося десять років на приватизацію десятка державних підприємств і компаній².

В Україні прорахунки державних управлінських структур були вражаючими та супроводжувалися спробами відмовитися від використання адміністративних методів управління. Це значною мірою підривало основи впливу керівників районів, областей і навіть держави на процеси перетворень, ініційовані саме державою. У світовій практиці не було такого масового приниження ролі адміністративних важелів і це, безумовно, не могло не призвести до кризового стану. Ініціатори змін, оголосивши себе прибічниками європейської традиції та демократичних цінностей, насправді недостатньо виявляли обізнаність із ринковою економікою. Парадокс досвіду України у проведенні реформ полягав у тому, що при зведенні до мінімуму адміністративного впливу на процеси, адміністративний апарат зберігався й розширювався кількісно. Тобто адміністративні органи, що існували без можливості адміністрування (впливу на процеси), почали дисциплінарно деградувати, безвідповідально ставитися до виконання рішень, указівок, розпоряджень. Розпочалося масове зловживання службовим становищем, поглиблювалися корупційні явища.

В умовах глибинної загальної соціально-економічної кризи лише великі села, де зберігалося аграрне виробництво, мали змогу підтримувати свою

² Шмелёв Н. Шанс на спасение // Известия. – 1991. – 23 октября.

життєдіяльність, натомість малі невпинно занепадали, а то й узагалі зникали. У політичних програмах, рішеннях органів влади, рекомендаціях учених неодноразово порушувалася проблема необхідності відродження слобідок, хуторів як засобу демографічного оздоровлення сільської території. Водночас село як форма територіальної організації продовжувало розглядатись у звуженому розумінні, поза контекстом єдиного цілого – сільської території. Узагалі, на відміну від країн Євросоюзу, в Україні не було сформульовано концепцію розвитку сільських територій як історично сформованої мережі. Соціально-економічний розвиток сіл традиційно мав епізодичний характер, оскільки залежав від матеріально-фінансового потенціалу сільськогосподарських підприємств. Неспроможність більшості сіл надати селянам необхідний асортимент соціальних послуг стримувала розвиток аграрного виробництва. Більшість сільських жителів змушені були одержувати соціально-побутові послуги за межами своїх сіл, витрачаючи на це чимало робочого часу та коштів. Невпинно зростала чисельність малих сіл (до 100 жителів), де проживали переважно люди похилого віку. Наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр. посилилися тенденції згортання будівництва й функціонування об'єктів соціальної інфраструктури. Погіршення умов праці та життєвого рівня спричинило зростання захворюваності та смертності сільського населення, міграцію в міста тощо. Значна частина сіл України потрапила до розряду депресивних територій. Узагальнюючим і синтезуючим показником цього явища стали високі темпи зниження чисельності сільського населення (депопуляція). За розробленими вітчизняними вченими критеріями до таких сіл відносились ті, що мали більше половини пенсіонерів. Крім того, вони поділились на вимираючі, де пенсіонерів більше 65%, немає дітей до 16 років; та занепадаючі, де пенсіонерів мало бути до 65% і є діти віком до 16 років. Найбільше депресивних сіл на Чернігівщині (56%). У Семенівському й Ічнянському районах питома вага їх досягла, відповідно, 92,4% і 95,8%. У вимираючих селах доля пенсіонерів становить 90%³.

У 1990–2000-х рр. до проблеми соціально-економічного розвитку села на всеукраїнському рівні ставлення було байдужим. Щороку з мапи нашої країни зникали десятки сіл. Перспективи українських сіл ставали дедалі складнішими. Повністю було порушено систему територіального прогнозування розвитку сільських населених пунктів, їх забудови⁴. У 1990-х рр. в Україні проявилися дезурбанізаційні процеси, найпомітнішими з яких стало зниження ролі міста як центру концентрації передових виробничих технологій, декваліфікація кадрового потенціалу, деформація міського способу життя, скорочення кількості населення тощо. Відбувалося поширення деяких елементів міського способу життя на селі, носіями чого виступали мігранти, які обирали роботу в аграрному секторі (найчастіше це були вихідці з сіл, котрі тривалий час жили та працювали в містах).

³ Барановський М.О. Про механізми забезпечення збалансованого розвитку депресивних аграрних територій // Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.126.

⁴ Шкурка М.С. Розвиток українського села: історичні аспекти та сучасні проблеми // Там само. – 2007. – №9. – С.138.

В українських селян виявилось атрофованим почуття конкуренції. Це багато у чому залежало від специфіки соціально-економічного розвитку села (в минулому – колективізації), коли зберігалася колективна праця і зрівняльний підхід до розподілу доходів. Як наслідок, в аграрному секторі уже в умовах державної незалежності не розвивалася й не розвивається виробнича та обслуговуюча кооперація. Сільське підприємництво, особливо його виробнича складова, щорічно якісно втрачало здатність продукування достатніх для задоволення споживчих потреб громадян обсягів виробництва сільсько-господарської продукції. Стримувала розвиток дрібного й середнього бізнесу на селі відсутність широкого про шарку дрібних і середніх власників землі – як відомо, у процесі приватизації селяни одержали лише «право» (документи) на власність, але не землю. Натомість реальним власником землі залишалася колишня колгоспно-радгоспна номенклатура.

Сільське виробниче середовище як простір, в якому здійснювали свою трудову діяльність селяни, мало свою специфіку, відмінну від міського, більш «відкрити й масштабну» форму освоєння навколишньої природи з метою організації матеріального виробництва та задоволення на його основі власних потреб. Сільське господарство виступало в ролі свого роду соціального стабілізатора в період економічних криз на початку та в кінці 1990-х рр. Зберігалось його велике значення й у процесі переходу до нової якості життя, що часто для пересічного громадянина супроводжувалося суттєвим психологічним дискомфортом, характеризувалося переживаннями через втрату стереотипів минулого, усвідомленням краху колишнього способу життя та потребою виробити новий. В Україні лише розпочиналося створення механізмів розвитку сільських територій. Стало очевидним, що держава фінансово не могла, а ринково орієнтовані підприємства не хотіли ущемляти власні інтереси. Технічна та соціальна інфраструктура села занепадала. Досвід країн Західної й Центральної Європи підказував, що розвитку території можливо досягти лише тоді, коли буде налагоджено співробітництво між державними, приватними структурами й так званим «третім сектором», причому значна роль тут відводилась ініціативі сільських жителів⁵.

Держава здебільшого декларувала наміри відродження соціально-економічного, духовного розвитку села. Відповідні кроки були половинчастими, малопродуктивними. Загальносвітові тенденції нерідко не бралися до уваги. У контексті збереження значення гірських сіл Прикарпаття й Закарпаття стати у пригоді можуть ефективні кроки у цьому напрямі Франції, Італії, Ізраїлю, Фінляндії (створення сприятливої демографічної ситуації; пільговий продаж майна сільгосппризначення; законодавче збереження цілісності земельних масивів при формуванні нових селянських родин), а також США щодо розвитку сільської інфраструктури. Показовим для України міг би бути досвід і колишніх радянських республік у сфері державного регулювання заходів із розвитку сіл (Прибалтика, Казахстан)⁶.

⁵ *Валентинов В.Л.* Організаційна легітимність як фактор сільського розвитку // Там само. – 2005. – №10. – С.126.

⁶ *Чеботарьов В.А.* Підвищення соціальної спрямованості інноваційних перетворень в АПК // Там само. – 2007. – №7. – С.129.

Зміна суспільно-політичних стереотипів стосовно місця й ролі українського села вимагала вивчення зарубіжного досвіду, розв'язання низки часто науково-методологічних проблем, а також з'ясування змісту поняття «сільська територія». В Європі та світі проблема структури, місця, ролі сільських територій теоретично з'ясовано, отже вона вже вийшла за рамки наукового інтересу й дедалі більше розв'язується на практиці. В Австрії успішно функціонував міжнародний інститут, який розробляв теорію й методологію системного аналізу. У Чехії для вивчення сільських територій створювалися спеціальні підрозділи або консолідовані наукові колективи. В Україні про цю проблему йшлося переважно «між іншим», як про несуттєвий додаток до чогось важливішого. Переважало фрагментарне наукове з'ясування окремих питань. В умовах занепаду соціально-побутової інфраструктури села черпали економічну підтримку від найближчих селищ. Взаємозв'язок тут був широким і включав як постачання трудових ресурсів, наявність споживчого ринку, так і надання побутових послуг. Отже з кінця 1990-х рр. економічний вплив на села, селища та районні центри постійно поглиблювався. Розвинута тут транспортна мережа сприяла наближенню споживчих послуг до сільського споживача. Чимало сільських спеціалістів працевлаштовувались у селищах, де розташовувалися філії промислових підприємств, організації із заготівлі сільськогосподарської продукції, фінансові установи, комунальні служби тощо. У багатьох селищах, особливо в регіонах, де зберігалось недостатнє землезабезпечення, висока щільність поселень та праценадлишковість (головним чином на заході України) в містечках активно розвивалися несільськогосподарські види діяльності, пов'язані з переробкою агропродукції, видобутком корисних копалин тощо.

Окремо слід сказати про зміни у середовищі селянства, котре загалом відзначалося консервативністю. Досягнення власного матеріального добробуту вбачалося у принципах індивідуалізму, справедливому прикладанні власних професійних навичок. У період утвердження олігархічного капіталізму зазнавали руйнації попередні історичні цінності економічної поведінки селян (велика соціальна місія). На зміну хліборобові-годувальникові почав приходити тимчасовик-бізнесмен, найвищим інтересом для якого залишався прибуток. Більшість виробників зерна в Україні орієнтувалися не на справи забезпечення продовольчого достатку громадян, а на одержання лише матеріальної вигоди⁷.

У 1991–2014 рр. відбувався злам життєвих стратегій трудівників села, болісний процес подолання тоталітарних ментальних традицій й посттоталітарних комплексів. Утвердження та розвиток приватновласницьких відносин вело до зміни моральних критеріїв в оцінці нетрудових доходів, біржових спекуляцій, посередницької діяльності. Рівень підприємницької орієнтації громадян на селі був значно нижчим, ніж у місті. За даними соціологічного моніторингу «Людина і ринок», в українському суспільстві лише 19% респондентів виявили готовність та бажання займатися підприємницькою діяльністю⁸.

⁷ Мальцев О.В. Витрати та їх вплив на результативність виробництва зерна // Економіка АПК. – №9. – С.74.

⁸ Городянченко В.О. Економічна соціологія. – К., 2006. – С.127.

Більшість сільського населення дотримувалася патерналістської життєвої стратегії: «гарантований дохід за мінімуму праці», тобто залишалися стереотипи колгоспно-радгоспної системи, яка давала певну матеріальну стабільність, убезпечувала від ризиків. У 2001 р. 53% селян Івано-Франківщини сказали, що не бажали б змінювати свою роботу та хотіли б і далі працювати за наймом, ведучи особисте господарство. Лише 11% мріяли про власну справу, воліючи займатися підприємництвом. Близько 18% висловилися за власний бізнес⁹.

У досліджувані роки ставлення у суспільстві до сільського господарства було неоднозначним, переважала традиційна недооцінка його значення. Уважалося, що основою суспільного добробуту є кількість виробленої енергії й металу на душу населення. У розвинутих суспільствах, демократичних політичних інститутах сільське господарство передусім асоціювалося з добробутом, продовольчою безпекою, соціальним комфортом. Продовольча й сільськогосподарська організація ООН ще в 1960-х рр. визнала, що добробут нації оцінюється за рівнем забезпеченості населення продуктами харчування¹⁰. Натомість в Україні складалася ситуація, за якої праця співробітника банку вважалася вчетверо суспільно важливішою, аніж селянина.

Українські селяни увійшли в добу державної незалежності з деформованими радянською дійсністю ментальними установками, в основі яких була терпимість до крадіжок, схильність покладатися на колективну думку, а не на власну ініціативу, зневіра в можливість добитися змін на краще власними силами. Соціально-економічні зміни, що відбувалися на селі впродовж 1990–2000-х рр., посилювали нігілістичні настрої. Соціологи з Українського інституту соціальних досліджень у 1998 р., провівши вивчення селянських родин України, зробили наступні висновки: погляди селянства спрямовано не в майбутнє, а в минуле більш-менш стабільне життя, вони у своїй більшості були вкрай дезадаптованими й дискомфортно почувались в нових умовах, плекаючи надії на появу якогось «доброго дядька», котрий одного дня прийде та вирішить усі проблеми¹¹. Селяни втратили землевласницькі, землеробські риси. У село все більше проникали міські стандарти життя й поведінки. Внутрішня консервативність селян мала різні прояви, у тому числі й у неприхильному ставленні до іноземних аграріїв-бізнесменів, які бралися за організацію сільськогосподарського виробництва в Україні. Так, американець Д.Свірі, котрий організував у с. Демки на Черкащині компанію «Атлантик Фармз II», у розмові з журналістом видання «Кореспондент» зазначав, що «між менталітетом бізнесменів і селянами зберігалася прірва», оскільки останні продовжували вважати: мовляв, «я – капіталіст, а тому – ворог». За 14 років роботи з українськими селянами підприємцеві вдалося «зрозуміти їх мислення на 40–50%», тривали постійні суперечки щодо питань ведення господарства (зокрема технології вирощення телят,

⁹ Сус Т.Й. Розвиток малого бізнесу та ринок робочої сили на Івано-Франківщині // Економіка АПК. – 2002. – №1. – С.98.

¹⁰ Галанець В.Г., Шульський М.Г. Вплив управлінських структур на проведення реформ на селі // Там само. – 1998. – №2. – С.8.

¹¹ Соціальні проблеми становища сільських родин в умовах розбудови незалежної України. – К., 1998. – С.112.

засів угідь без традиційної оранки), іноземця постійно підозрювали у спробах «захоплення» нових земель. Бізнесмен із Німеччини Й.Венцль, який заснував у с. Роги тієї ж області фірму «Дукра-агро», відзначав таку рису селян, як недовіра та, водночас, бажання «одержувати заробітну плату, але нічого при цьому не робити», схильність до пияцтва, порушень трудової угоди тощо¹².

Німецькі фахівці стверджують, що упослідження державою власного сільськогосподарського виробника – ознака слабкості країни¹³. Вітчизняний селянин на початковому етапі розвитку приватної власності на землю та майно морально-психологічно відчував себе радше найманим працівником, залежним від керівників господарств. Наміри держави зробити селян власниками залишалися нереалізованими. Попри те, що власність на селі було передано селянам, її місце у суспільних відносинах була малопомітною. Одержавши гарантоване законодавством право володіння, користування й розпорядження майном, мешканці села не мали стимулів для примноження багатства.

Проблема вдосконалення відносин у сфері праці на селі розв'язувалася повільно, спонтанно, із застосуванням розрізнених у часі й неадекватно спрямованих заходів. Основний акцент робився на зміні власності, грошовому обігу, оподаткуванні тощо. Було сподівання, що закони ринку розставлять усе на свої місця. Як наслідок, праця селянина виявилася найменш захищеною. Держава, відмовившись від тотальної регламентації соціально-трудових відносин, натомість не подбала, аби створювалися і працювали інші регулятори, у тому числі й соціальне партнерство. Становлення нової системи соціально-трудових відносин відбувалося шляхом ігнорування власного історичного, сучасного світового досвіду, а також причин економічної кризи. В Україні з часу проголошення незалежності спостерігався низький престиж праці та недостатня її мотивація; відчуження працівників від управління, зниження творчої активності та трудової дисципліни, формалізувалися підходи до організації праці. Країни з розвинутим ринковим господарством велику увагу приділяли проблемі формування нових якісних рис робочої сили, прагнули встановлювати стосунки між працівниками й роботодавцями, надавали якісну систему державних соціальних гарантій. Вітчизняні економісти-аграрники схильні вважати, що у цій царині відбувалися деякі позитивні явища, зокрема було створено умови для розвитку приватної форми власності та ліквідовано державну монополію на використання робочої сили, розширено можливості щодо вибору форм і видів трудової діяльності, ліквідовано правові обмеження щодо мобільності робочої сили тощо¹⁴. Натомість на селі практично не діяли механізми соціального партнерства. Держава часто усувалася від функції гаранта прав і свобод громадян. А отже часто порушувалися колективні угоди між профспілками, роботодавцями, найманими працівниками в питаннях зайнятості, охорони й оплати праці.

¹² Салей Е. Ранчо с краю // Корреспондент. – 2008. – №42. – С.45–46.

¹³ Див.: Дудар В.Т. Аграрний сектор економіки Східної Німеччини // Економіка АПК. – 2004. – №6. – С.157.

¹⁴ Чижуркова А.Д. Формування і регулювання соціально-трудових відносин в Україні // Там само. – 2005. – №1. – С.113.

Згідно з економічними категоріями, визначальними ознаками добробуту виступають розміри доходів і витрат. Упродовж досліджуваного часу ці показники на селі змінювалися головним чином структурно. Так би мовити, «живі» гроші селяни одержували від зайняття підприємницькою діяльністю, від самозайнятості, а також це були пенсії, стипендії, субсидії в готівці. До 2002 р. заробітна плата не була головним джерелом доходів. Цю функцію виконувала продукція особистих господарств.

Оплата праці у сільськогосподарських підприємствах втратила стимулюючу роль. Організовувалася вона традиційно за правилами, що були запроваджені 35 років тому й відповідали умовам жорсткого централізованого управління виробництвом. Зрівнялівка та знеособлення праці призводили до безвідповідальності, безгосподарності, зловживань, розкрадань. За інформацією профільного міністерства, у 2001 р. лише третя частина працюючих у сільському господарстві укладала з роботодавцем колективний договір¹⁵. Керівники нових агроформувань неохоче йшли на запровадження вищих тарифних ставок і посадових окладів. Договірна система відзначалася формалізмом. Для сільського господарства характерною була сегментація оплати праці залежно від форми власності. Найвищі зарплати зберігалися на підприємствах, що мали комунальну форму. За ними йшли державні, колективні та приватні. Мінімальні зарплати на селі не дотягували до елементарного споживчого кошика. Переведення раніше безкоштовних послуг у платні ще більше позначилося на матеріальному стані селян. Не завжди спрацював принцип, коли одночасно зі здорожчанням послуг зростала й зарплата.

Політика влади у сфері доходів громадян спрямовувалася головним чином на створення передумов, аби кожен із них ніс персональну відповідальність за свій матеріальний добробут. У політичних рішеннях, нормативно-правових актах ішлося про підняття середнього рівня життя громадян. Упродовж 1990–2003 рр. частка зарплати у сукупних доходах громадян скоротилася з 70,1% до 41,0%¹⁶. Отже змінювалися трудові й ціннісні пріоритети.

У 1990–2000-х рр. відбувалася безпрецедентна соціально-економічна поляризація населення. За даними відділу соціальної сфери, доходів і рівня життя населення Інституту економіки НАН України, 2% мешканців України мали доходи до 4 тис. дол. в місяць, 8% – 1 тис., натомість значна частина отримувала прибутки нижче рівня малозабезпеченості¹⁷. Зберігалася тенденція, коли за загального зниження доходів населення різко зросла майнова диференціація в українському селі. З одного боку, підвищилися доходи й поліпшувався рівень життя двох груп селян – частини фермерів і засновників приватних, приватно-орендних підприємств, господарських товариств, а з іншого – знизилися доходи основної частини селянства, тобто найманих працівників, власників індивідуальних господарств. Ці зміни – посилення диференціації сільських жителів за рівнем їх сукупних доходів, посилення майнового розшарування

¹⁵ Актуальні питання аграрної політики: Збірник робіт 2002–2004. – К., 2005. – С.378.

¹⁶ Кваснікова Г.С. Доходи населення та економічний стан держави // Економіка АПК. – 2005. – №1. – С.117.

¹⁷ Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії. – К., 2001. – С.432.

селян – відбувалися на тлі зниження загального (середнього) рівня доходів мешканців села. Прямі наслідки таких процесів – зниження споживання матеріальних благ і послуг, деградація соціальної сфери, занепад моралі, поширення антисуспільних явищ, посилення соціального розчарування серед населення¹⁸. У 2000 р. в Україні до категорії бідних відносилось 26,7%, у край бідних – 14,7% населення. Основну частину бідних (75%) становили селяни, зайняті в особистому господарстві, і які мали дітей віком до 18 років. Значною була й частка пенсіонерів¹⁹. У 2001 р. 72% населення нашої країни перебувало за межею бідності²⁰.

Про бідність як суспільне явище почали говорити лише в 1990-х рр. Погіршилися показники індексу людського розвитку. У 1999–2000 рр. пересічна селянська родина лише 25% доходу витрачала на навчання, освіту, оздоровлення, культурний розвиток²¹. Безумовно, що такого роду тенденції мали негативні наслідки й були небезпечними з погляду майбутнього формування якісного потенціалу сільського трудівника. В українському селі відбулося те, про що говорив свого часу М.Вебер, і на зміну жорсткій організації прийшов плюралізм цінностей та принцип самоорганізації²². Очевидно трапилося так, що в більшості свій сільський люд насолоджувався правом економічної свободи, політичного плюралізму і психологічного розкріпачення, у значній мірі легковажачи та сподіваючись на захист із боку держави, а не на власні можливості. Остання, своєю чергою, не сформувала та не оприлюднила зрозумілі ідеологічні сили, які відображали б нові цілі розвитку. Громадяни України зрозуміли хибність радянської практики, коли людина жила і працювала для економіки й «загального блага», дотримувалася принципу «спочатку думай про Вітчизну, а потім про себе», а суспільний прогрес бачився суто як зростання матеріального багатства. Тобто в пересічного українського селянина виявилось деформованим розуміння категорії прогресу, яке, за визначенням Всесвітньої конференції з соціального розвитку (Копенгаген, 1995 р.), включало у себе три ключових мети людини: прожити довге та здорове життя; здобути й поновлювати знання; одержати доступ до засобів існування. Особливо ущербними селяни почувались у плані реалізації останнього положення. На початок 2000-х рр. вони так і не стали реальними власниками основного засобу виробництва – землі, залишаючись скутими в можливості розвитку власної підприємницької ініціативи, були соціально найнезахищенішими.

Неефективність державної системи регулювання доходів спричинила різке розшарування населення на багатих і бідних. За даними статистики, у 2001 р. в Японії співвідношення «багатий – бідний» дорівнювало 4:1, в Європі – 5:1, у США – 9:1. Натомість в Україні за низької якості продуктивних сил і недосконалості суспільних відносин цей показник становив 13:1²³.

¹⁸ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т.2. – К., 2006. – С.597.

¹⁹ Мазур Н.А. Соціально-економічні чинники відтворення трудового потенціалу сільського населення Хмельниччини // Економіка АПК. – 2002. – №7. – С.137.

²⁰ Актуальні питання аграрної політики. – С.341.

²¹ Бородіна О.М. Людський капітал як основний стратегічний ресурс сталого розвитку аграрної сфери // Економіка АПК. – 2003. – №9. – С.96.

²² Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О.Погорілого. – К., 1994. – С.142.

²³ Крупка М.І. Фінансові методи активної соціальної політики // Фінанси України. – 2002. – №7. – С.7.

Деякі вітчизняні фахівці вважали, що реальне співвідношення ще гірше — 40:1²⁴. У міжнародній економіці переважає думка, що у країні, де цей показник перевищує десятиразову величину, існують загрози соціальній стабільності. В Україні з року в рік зростала кількість мільйонерів. У 2003 р., за офіційними даними, число громадян, котрі задекларували дохід в 1 млн грн, зросло втричі порівняно з попереднім роком, склавши 8509 осіб. Дехто декларував прибутки і у 100 млн грн. Багато було й так званих «підпільних мільйонерів». На початок 2000-х рр. 70% найманих працівників у нашій країні мали зарплату до 500 грн²⁵. Через низький рівень доходів, звужені можливості прикладання праці практично не відбувалося формування середнього класу, характерною ознакою якого була здатність здійснювати накопичення за умови, коли відбувалося перевищення одержаного мінімального грошового доходу над величиною прожиткового мінімуму. Дослідження, що проводилися в Україні на початку 2000-х рр., дозволили з'ясувати, що лише 3% працездатного населення можна віднести до середнього класу, за ознакою прибутковості не менше 1 тис. грн²⁶. Мешканці села майже повністю належали до бідних.

Проведені в 2003–2004 рр. обстеження матеріального самопочуття сільських працівників Запорізької області виявили, що 76% не мали грошових заощаджень. Багато було тих, що мали борги. Так, 23% опитаних заборгували від 300 до 500 грн, із них цей борг 2,4% мали перед банком, 6,6% — перед підприємством, 14,6% — перед приватними особами. Близько 45% опитаних мали борги в розмірі 501–1500 грн. Як бачимо, банки, як кредитори, займали третє місце, що не було позитивним явищем, оскільки відсутність надійних кредиторів (а такими могли виступали лише банки) стримувало можливості розширення виробництва²⁷.

У 1990-х рр. з'явилося нове джерело доходів — дивіденди від передачі в оренду земельних і майнових паїв. Суми нарахувань сягали 2 млрд грн. Водночас орендна плата виплачувалася на 60% зерном, 26% — іншою продукцією (олією, борошном, крупами), 9% — послугами, і лише 5% — грішми²⁸. Таким чином, переважали так звані натуральні доходи, отримані в результаті продажу сільськогосподарської продукції. Слід зазначити, що запровадження плати за оренду паїв суттєво не підвищило доходи селян. У 2001 р. отримана орендна плата за землю, за даними Міністерства агропромислової політики, становила майже 2 млрд грн: 1 млрд грн отримали пенсіонери, з решти майже 1/3 одержали непрацюючі у сільгосппідприємствах селяни і 2/3 — працівники господарств. Отже у середньомісячному обрахуванні це становило менше 30 грн. Стосовно орендної плати за майнові паї, то вона складала незначну суму навіть у тих господарствах, де її сплачували селянам. До того ж траплялися випадки, коли орендар (часто з міста) з якихось причин відмовлявся брати в оренду земельний пай у селянина та за відсутності іншого орендаря

²⁴ Кваснікова Г.С. Доходи населення та економічний стан держави. — С.119.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — С.120.

²⁷ Теслюк С.Р. Аналіз діяльності особистих селянських господарств у виробництві і реалізації молока // Економіка АПК. — 2006. — №11. — С.139.

²⁸ Актуальні питання аграрної політики. — С.378.

останній здавав землю цьому ж «інвесторові», але вже не укладаючи з ним договору і не отримуючи жодної орендної плати²⁹. Сформувалася стабільність орендних відносин. У 2000-х рр. у середньому лише 3–5% селян змінювали орендарів, що відповідало показникам європейських країн. Водночас оренда мала короткостроковий характер. Зокрема в 2004 р. у середньому третина договорів укладалася на період до 3 років, половина – 4–5, решта – на 10 років. Плата за оренду відзначалася помірністю, що було привабливим для іноземних інвесторів. Середній її розмір на рік сягав 100–150 грн/га, і стягувався або з 1,5% вартості паїв, або 10–15% зібраного врожаю. Це у 2–3 рази нижче, ніж у країнах Європи й Північної Америки³⁰. Крім того, сам механізм оренди побудовано так, що селянин-власник виявлявся відстороненим не лише від управління виробництвом, а й від самого процесу укладання договору оренди. Він був звичайним найманцем. Часто на селі перемагали корпоративні інтереси, що стримували розвиток демократичних економічних відносин. Селяни опинилися в економічній та морально-психологічній залежності від керівників господарств, які організовували свою діяльність на основі оренди. Саме керівник неподільно володів селянським майном і землею, мав право розпоряджатися створеною вартістю. Такий тип відносин не мав нічого спільного з ринковими. Засновники нових форм господарювання на селі не потребували, аби орендодавці працювали в них. Тобто орендна плата не виконувала функцію стимулу для працівника. Власники її, своєю чергою, розглядали як додаткові матеріальні витрати. Селянам вона бачилася способом прибутку. У всіх новостворених підприємствах (за винятком кооперативів) селянин виступав у ролі найманого працівника. Розміри орендної плати визначалися у відсотках до грошової оцінки землі та регламентувались президентськими указами. Найменшою вона була в Рівненській і Житомирській (відповідно 63,5 та 63,3 грн), а найбільшою – у Кіровоградській і Черкаській (168, 148 грн) областях. Серед форм плати переважала натуральна – 81,1%, грошова – 11,5%, відробіткова – 7,4%³¹.

У реальних умовах господарювання, що склалися на селі, дотримуватися умов орендних відносин у повному обсязі практично було неможливо. В основі інтересів орендаря й орендодавця лежали протилежні прагнення. Перший був налаштований мати найвищий дохід від використання орендованих засобів і сплатити якомога нижчу орендну плату. Другий очікував одержати максимальну плату за здані в оренду майно та паї. В основу нарахування орендної плати закладалися вартість майна й землі. Але оскільки майновий комплекс роками не оновлювався, орендар не міг якісно і вчасно виконувати технологічні операції, зазнавав збитків. Президентським указом від 3 грудня 1999 р. було запроваджено орендну плату за майно 1% вартості неамортизованої частини. Грошова оцінка землі проводилася не на користь орендодавців. Вона базувалася на рентному доході й коливалася по областях. Так, на Житомирщині 1 га

²⁹ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т.2. – С.594.

³⁰ Гайдучий А.П. Інвестиційна привабливість ринку землі в Україні // Економіка АПК. – 2005. – №8. – С.129–130.

³¹ Данкевич А.Є. Орендні земельні відносини у сільському господарстві // Там само. – 2006. – №5. – С.45.

землі обраховувався в 2238 дол., на Черкащині – 4521 дол. Середня ціна по Україні становила 3564 дол. Орендна платня досягала 190 грн³². У процесі орендних відносин було чимало різного роду зловживань. Нерідко керівники підприємств намагалися самовільно зменшити розмір орендної плати або розраховувалися зі власниками паїв сільгосппродукцією, наданими за завищеними цінами послугами. Дивіденди нараховувалися з нерозподіленого прибутку агропідприємств, що був сумою минулих і поточних фінансових надходжень у готівці. Перерозподіляти ці суми було непросто. Безумовно, що такий підхід не влаштовував орендарів, оскільки вони потрапляли в додаткові фінансові ризики.

У селі порівняно з містом залишалися вужчими сфери діяльності та як, наслідок, нижчий рівень доходів. Сільські жителі постійно шукали додаткових можливостей заробітку. Здебільшого за умов занепаду основного виробництва та звуження традиційних промислових видів діяльності селяни змушені були виїздити до міст. Через нерозвиненість об'єктів соціальної інфраструктури відбувалося надмірне перетікання працездатного населення до безпосереднього матеріального виробництва (штучно завищувалася зайнятість), що суперечило логіці техніко-технологічних змін. Отже в Україні неврегульованим залишалося питання територіальної зайнятості сільського населення за сферами прикладання праці. Чисельність працюючих в особистому селянському господарстві (як вимушена зайнятість) упродовж 1990–2004 рр. зросла в 3,8 раза³³. Тяжіння до такої праці зумовлювалося необхідністю пристосовуватися до складної соціально-економічної ситуації. Водночас подібна вимушена самозайнятість сільського населення негативно позначалася на економіці у цілому. Працювати в особистому господарстві було вигідно передусім самому селянинові. Тут він мав удвічі вищий дохід за настільки ж нижчої продуктивності праці, аніж на підприємстві. Є всі підстави вважати, що таке виробництво мало тіньовий характер і не забезпечувало достатнього прибутку порівняно з іншими галузями економіки³⁴. Загальні доходи селян зростали також і від заробітчанства за межами сільських населених пунктів. У 2005 р. працювали на будівництві у приватних осіб 17% членів сільських родин, 3% – у Росії, 4% – в інших країнах³⁵. Отже відбувалася диверсифікація доходів, але спосіб її не відповідав європейським стандартам, що передбачали створення й наявність робочих місць на селі поза сільським господарством.

Утримання та збут худоби для багатьох сільських жителів було одним із засобів поповнення прибутків. Не маючи можливості переробляти молоко на сметану та знежирений сир, селяни намагалися здавати його на стаціонарні або пересувні збірні пункти молокозаводів. Під час закупівлі молока зберігалася

³² Мессель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь // Там само. – 1995. – №2. – С.13–14.

³³ Попова О.Л., Скурська Н.М. Зайнятість на селі: наслідки аграрного реформування // Там само. – 2006. – №7. – С.135.

³⁴ Дісперов В.С. Робочі місця в сільськогосподарському виробництві // Там само. – 2005. – №4. – С.113.

³⁵ Осташко Т.О. Особисті селянські господарства: інституційні трансформації і перспективи // Там само. – №11. – С.59.

конкуренція, часто проявлявся монополізм молокопереробних підприємств. Були випадки, коли в одному селі сировину скуповували три – п'ять молокозаводів, які мали «прописку» навіть в інших областях. Природно, що в такій ситуації селянам пропонувались інколи кращі й вигідніші умови розрахунків. Водночас через низьку якість сировини ціни на неї були значно заниженими та не відповідали собівартості виробництва. Як наслідок, упродовж 1990–2000-х рр. сільські жителі у 40 разів зменшили витрати на заощадження³⁶.

Отже економічний лібералізм розмежував спарене колись матеріальне виробництво та соціально-побутову сферу села. Відбувся різкий занепад останньої. На зміну колишнім торговельним організаціям почала приходити кооперативна й комерційна торгівля, розширювалася мережа приватних торговельних послуг. Через нерозвиненість сільських шляхів сполучення село практично залишалося поза активною економічною, політичною, культурною діяльністю. Відбувалися кількісні та якісні зміни у житлових умовах селян. Зростало число покинутих будинків. Державні рішення стосовно розширення індивідуального житлового будівництва в пересічному селі практично не матеріалізувалися через брак коштів. Активно велося будівництво лише навколо великих міст. Пригальмувалося духовне життя села. Здоров'я сільських жителів погіршилося, у тому числі й через знецінення людського життя. За роки державної незалежності зберігалася стала динаміка природного скорочення чисельності сільського населення. Зміни у природній складовій сільського життєвого середовища мали багато у чому негативний характер. У суспільній свідомості продовжувалося зберігатися міліарне розуміння взаємовідносин людини та природи. Зміни у сфері прикладання праці полягали передусім у зниженні продуктивності, збереженні рудиментів радянського минулого, появи безробіття та самозайнятості, трудовій міграції. Бідність на селі стала нормою життя. Оплата праці в діючих сільгоспідприємствах втратила стимулюючу функцію. Сільські жителі менше, ніж жителі міст, витрачали грошей на придбання майна, використання послуг тощо. У досліджувані роки в українському селі реально з'явилося таке явище, як загальна бідність. Більшість сільського населення постійно переживала матеріальний дискомфорт, відмовляючи собі у задоволенні найнеобхідніших матеріально-побутових потреб. Від нестатків найбільш потерпало працездатне населення.

³⁶ Актуальні питання аграрної політики. – С.378.

In this work based on the facts, analytic materials, scientific arguments and author's conclusions made an attempt to disclose the features of social-political and social-economic changes in Ukrainian village during 1990–2000s, to analyze the correspondence between peasants' living conditions and strategic goals of independent state.

Keywords: peasant, village, agriculture, economy, consumption, budget, socio-economic changes.

